

טשקנט עיר הלחם

עקורים במלחמת העולם השנייה

עקורים מברית המועצות ומזרח אירופה חיפשו מקלט במרכז אסיה במלחמת העולם השנייה. ימי מלחמת העולם השנייה במרכז אסיה מתאפיינים כתקופה של שואה וגבורה כאחת. חמש המדינות המוסלמיות של מרכז אסיה: אוזבקיסטן, טג'יקיסטן, טורקמניסטן, קזחסטן ו-קירגיזסטן, שהיו חלק מ-ברית המועצות, נתנו מקלט לעקורים מפני הקלגסים הנאצים שהתקדמו מזרחה. בין השנים 1941 – 1943 זרמו למרכז אסיה המוסלמית מאות אלפי עקורים ואולי יותר, שנסו מאימי המלחמה וההשמדה הטוטלית שעשו הנאצים ועושי דברם. רבים מן העקורים היו יהודים, שנמלטו מרוסיה, מאוקראינה, מפולין, מהמדינות הבלטיות ועוד. הם האמינו כי הנאצים לא יגיעו למזרח. ואכן, הקרב על סטלינגרד (נובמבר 1942 – פברואר 1943) שינה את כוונות הנאצים שרצו להגיע מהקווקז למזרח התיכון הערבי, שאהד את הנאצים, ולחבור על אדמת ארץ ישראל לכוחות של רומל שיגיעו מצפון אפריקה. שתי המערכות באל-עלמיין ובסטלינגרד היו נקודות המפנה במלחמת העולם השנייה.

פליטים יהודיים בפולין נמלטים לשטח הכבוש

בידי הסובייטים, 1939

הסובייטים, שהתעשייה הכבדה שלהם הותקפה ללא הרף על-ידי מטוסים גרמניים, האמינו כי לטשקנט ולמרכז אסיה בכלל לא תגיע הרעה. הם העבירו לטשקנט ולערים נוספות במרכז אסיה את התעשייה הכבדה, לרבות תעשיית המזון, הנשק, והמטוסים. רכבות-אמבולנס הביאו משדות הקרב רבבות פצועים שטופלו בבתי החולים בטשקנט. רופאים יהודים ולא יהודים נתנו כאן מזור לפגועי גוף ונפש. עד היום ניתן לראות בחצרות בתי החולים, שפעלו בימי המלחמה, אנדרטאות המוקדשות לרופאים דגולים בימי המלחמה, שרובם ככולם היו יהודים. רעבים ללחם שברו העקורים את רעבונם ב'לפיושקות' חמות, ריחניות ופריכות, שהוגשו להם ב-טשקנט – עיר הלחם, על-ידי היהודים הבוכרים ועל ידי התושבים המוסלמים שקיבלו את היהודים העקורים במאור פנים, למרות שאמצעיהם היו דלים.

שאה מחמודוב – יאנוש קורצ'ק אוזבק

שאה מחמודוב, נפח אוזבק מוסלמי, היה בבחינת יאנוש קורצ'ק אוזבק. רחמי ורחמי אשתו נכמרו על הילדים האומללים שאיבדו את הוריהם ותעו בדרכים. הם אספו ילדים עזובים לביתם, חינו אותם, לימדו אותם מקצוע והאכילו אותם למרות שהם עצמם היו דלפונים. לפני שנים אחדות הוצבה אנדרטת ארד גדולה במרכז טשקנט, המציגה סצינות ממפעלם הוולונטרי של שאה מחמודוב ואשתו.

חמש רפובליקות סובייטיות מוסלמיות קיבלו בזרועות פתוחות את העקורים, למרות מצבן הקשה. היהודים הבוכרים, שהיו פזורים במדינות הללו, סייעו ככל יכולתם לעקורים, אך לא יכלו לעמוד מול המסות האדירות שמנו מאות אלפים והיהודים הבוכרים מנו אלפים לא רבים. לפני שנים אחדות ביקר בארץ נשיא אוזבקיסטן אסלאם קרימוב. הוא ציפה שבביקורו הממלכתי בארץ, תציב 'יד ושם' אנדרטה מכובדת שתציג את עזרתו של העם האוזבק למען העקורים היהודים. 'יד ושם' הסתפקה בהנצחה סמלית.

נוער יהודי מצאצאי העקורים לומד עברית לקראת עלייתו ארצה

המוות רדף אחרי העקורים גם במזרח

הקור, הרעב, המגיפות והיעדר רפואה מונעת הפילו גם בארצות המקלט אלפי חללים. בתי הקברות התמלאו קברים, שבדוחק השעה אפילו לא צוינו שמות הנפטרים על כל המצבות. בתי קברות מאולתרים מילאו אזורים שלמים, בעיקר קברי תינוקות וילדים שהיו חשופים למחלות ומגיפות ללא אמצעי חיסון, מגורים ראויים, תזונה ולבוש הולם בקור העז. בביקוריי בבתי העלמין האלה הבחנתי בקברים שחוללו על-ידי בריונים אנטישמים לפני עשרות שנים ואיש לא קם לתקן את מצבותיהם עד היום הזה ובחלק מבתי העלמין האלה שוררת עזובה. במהלך השנים פלשו בתי קברות פרבוסלבים אל תחומי בית הקברות היהודי האשכנזי. בתום המלחמה חזרו רבים מן העקורים לאוקראינה או לפולין שממנה עלו לישראל אך אלפים רבים העדיפו להישאר במדינות המוסלמיות. בטשקנט, למשל, צאצאי העקורים היו כ-80% מן היהודים. כלומר היהודים הבוכרים היו רק 20% בלבד. רבים חצו את הגבול דרך אפגניסטן או איראן ומשם הגיעו לארץ ישראל עם סרטיפיקטים או בלעדיהם. תוחלת החיים של אלה שנותרו בחיים במרכז אסיה הייתה נמוכה. בבתי העלמין שלאחר המלחמה, המצבות מעידות כי תוחלת החיים לא עברה את הגילאים 40, 50. רק מעטים הגיעו לגיל 60. ולודיה שריפוב, הנהג האוזבק שלי, הצביע על גבעה בעמק פרגנה באוזבקיסטן ואמר לי: 'כאן עמד בימי המלחמה מחנה עקורים גדול של יהודים. בשולי המחנה קבורים למעלה מחמש מאות יהודים. בתי קברות כאלה פזורים בכל פינה שבה היו מחנות עקורים. לימים, על בית קברות אחד הקימו בית חולים ועל בית קברות אחר הקימו מפעל בירה'.

יהודים בטשקנט שומעים לראשונה על החיים במדינת ישראל
(1992)

האם יש טרגי מזה - בני אדם בורחים על נפשם מפני הגייסות הנאציים, נעקרים מביתם ובורחים מזרחה כפליטים חסרי-כל, כדי להציל את חייהם וחיי ילדיהם ולהתחיל חיים חדשים, אך למלאך המוות יש אלף ואחד תירוצים כדי לקטול אותם גם בערי המקלט החדשים. הוא ארב להם בכל פינה. היו בין העקורים מי שביקשו להציל את חייהם וחיי בני משפחתם ונישאו לבן זוג רוסי, אוקראיני ואפילו מוסלמי שדאגו להן ולמשפחתם לקורת גג. בת אחת שנישאה למוסלמי, רוסי או אוקראיני, הבטיחה חיים למשפחה כולה. למרות שהקהילה הבוכרית והמוסלמים של מרכז אסיה עזרו כמיטב יכולתם לעקורים, רבים מהם מצאו את מותם ברעב, בקור, ממחלות וממגיפות. אלפי ילדים יהודים ממזרח אירופה טמונים בבתי קברות בחלקות מיוחדות לילדים. רבים מהם קבורים ללא יד ושם.

העקורים ובני העקורים, שמצאו מקלט במרכז אסיה, נאלצו ללחום מלחמת הישרדות. מהר מאוד רבים מהם התמזגו בחברה הרוסית האתאיסטית-קומוניסטית ומיעוטם בחברה המקומית המוסלמית ובלבד שיוכלו לשרוד. תהליך ההתמזגות אפשר להם לרכוש השכלה גבוהה ולקבל משרות בכירות בצבא, במשטרה, בקג"ב, בפרקליטות, ברפואה, בהנדסה, בתעשייה, בתיאטרון, במוסיקה ובאופרה. תרומתם לחברה הכללית הייתה עצומה. הנפטרים מקרבם נקברו לפי השקפת עולמם – בבתי קברות של המפלגה הקומוניסטית, בתי קברות עירוניים אתאיסטיים, בתי קברות פרבוסלביים, בבית עלמין אשכנזי או בבית עלמין מאולתר הצמוד למחנות העקורים. בכמה מן הערים הם נקברו בחלקות מיוחדות בבתי קברות בוכריים.

אחרי 70 שנות קומוניזם וניתוק מיהדות מסיבים העקורים
וצאצאיהם לשולחן סדר פסח ראשון.

אלפי צעירים בוכרים נהרגו בשדות הקרב ומקום קבורתם לא נודע

היהודים הבוכרים, בני המקום מימים קדומים, טיפחו את בתי הקברות שלהם לרמה של פנתאון. בעשורים האחרונים המצבות נושאות את תמונתם החקוקה של הנפטרים. ביום תשעה באב צמה כל הקהילה ובניה עלו לקברי אבות עם מטאטא זרדים, דלי זר פרחים. הם צחצחו את הקבר וסביבו, הניחו זר פרחים נאה ורק אז בכו ליד הקבר. מי שידע פסוק או שבר פסוק אמר אשכבה וקדיש. הם לא התאבלו ביום זה רק על חורבן בית המקדש אלא בעיקר על חורבן משפחתם: אלפי צעירים בוכרים נהרגו כחיילים בצבא האדום, שבו לחמו בגבורה ונפלו בכל החזיתות – לנינגרד, סטלינגרד, אוקראינה, פולין, ואפילו בקרבות על ברלין. מי שחזר חי או נפל בשבי מצא את מותו במחנות סובייטיים אכזריים. הוא הואשם על-ידי סטלין שעצם היותו חי הוא הוכחה שלא נלחם כראוי. בני המשפחה הציבו על קברי הוריהם מצבה ועליה חרטו לא רק את תמונות ההורים אלא גם את תמונתו של הבן החייל שיצא להילחם בשדות הקטל של אירופה והגיע עד לברלין ולא חזר ולא נודע במקום קבורתו.

יום 9 במאי הוא יום הניצחון על הנאצים בברית המועצות. אך היהודים הבוכרים מציינים אירוע טרגי זה, שבו אבד לקהילה דור שלם של בנים, ביום תשעה באב. בכל בתי העלמין הבוכרים במרכז אסיה מוקדש אתר ובו שמות הנופלים בני היישוב. בעבר ניצב כאן לפיד אש התמיד לבני העדה שיצאו ללחום באויב הנאצי ומקום קבורתם לא נודע. מספר הנופלים בקרב העדה הבוכרית מוערך בכ-10,000 נפש, שרבים מהם שירתו כקצינים (מדובר בקהילה קטנה שדור שלם של בניה ובנותיה לא הקימו בית ומשפחה). רבים מהם זכו לאותות כבוד של גיבורים, כמו כמה מבניה של

דושנבה בטג'קיסטן – המיור מיכאל אבדורחמנוב, אוריאל אברהמוב, אמנון בנגייב, גבריאל דוניאלוב, רפואל דוניאלוב, שומיאל כוהנוב, זאב מיכאלוב, חנניו פוזאילוב, מיכואילי תוצ'יק ורבים רבים אחרים. סיפורי הגבורה האלה עדיין לא נתפרסמו. רק קומץ קטן של משוגעים לדבר, בוכרים שחזרו משדות הקטל, מנסים לעת זיקנתם לשחזר את סיפורי הגבורה המדהימים ואת שמות הנופלים. הצלחתם מועטה בפינות הנידחות של חיהם. בוריס יצחקוב, שחי בדושנבה, הקדיש עשרות שנים לאיסוף סיפורי גבורה שאותם סיפר בטג'יקית בספרו 'דאלירון', שיצא ב-1991 בדושנבה וקוראים אין. מה חבל, ש'יד ושם' אינה מקדישה די להנצחת הגבורה היהודית במסגרת הצבא האדום וצבאות אחרים בימי מלחמת העולם השנייה.

יהודים מטשקנט חוזרים לביתם בתום המלחמה, 1946

חיי היהודים במרכז אסיה לא תמיד היו קלים ונוחים. היהודים הבוכרים כינו את עצמם 'ישרואל' ושונאי ישראל השתמשו בכינוי הגנאי "ג'והוד". בצד היהודים הבוכרים חיו במרכז אסיה הסובייטית גם לא מעט יהודים אשכנזים שהיגרו לכאן עוד בתקופה הצארית. במפקד שנעשה בשנת 1939 (לפני גלי ההגירה של העקורים) נמנו באוזבקיסטן 50,800 יהודים, ורק 21,000 מהם היו יהודים בוכרים. כל היתר היו אשכנזים שהגיעו למרכז אסיה בתקופה הצארית בעיקר. ב-1959 נמצאו באוזבקיסטן קרוב ל-100,000 יהודים, שרובם היו אשכנזים. בשנת 1989 נמצאו במרכז אסיה כולה 36,568 יהודים בוכרים. לפי הערכות אחרות חיו במרחב האמור 40-45 אלף בוכרים ועוד כ-60,000 אשכנזים. מאז רובם עלו לארץ או היגרו למדינות אחרות, בעיקר בארצות הברית. כיום נותרו באזור אלפים בודדים של יהודים.

שיעור הנישואים המעורבים בקרב הבוכרים באזור היה ב-1926 – 0% וב-1962 הגיע ל-7.7%. לעומת זאת, בקרב האשכנזים ההתבוללות הייתה רבה יותר –

ב-1926 הגיע שיעור ההתבוללות ל-19.2% וב-1962 הגיעה ל-33.7% - שיעור דומה לרמת ההתבוללות בקרב שאר יהודי ברית המועצות לשעבר.

במפקד 1959 הצהירו 19,300 יהודים בוכרים, כי הניב הטג'יקי-יהודי הוא שפת אמם, כלומר שני-שלישים שמרו עדיין על ייחודם. באותו זמן רק 20% - בעיקר זקנים – בשאר חלקי ברית המועצות ציינו כי שפת אמם היא יידיש.

מוסלמים שהפכו ליהודים כהלכה

הטלפון חזר וצלצל בעקשנות. מעבר לקו היה ולודיה שריפוב, נהג ה'לאדה' המוסלמי שעבד במרכז התרבות הישראלי אותו ניהלתי בין השאר. בשנים 1992-1994 הייתי בשליחות ממלכתית של 'לשכת הקשר' ('נתיב') למדינות המוסלמיות של ברית המועצות לשעבר. הגעתי לאזור זמן קצר לאחר פירוקה של ברית המועצות ועצמאותן של המדינות שהיו חלק ממנה. הקמנו אולפנים ומרכזים להכשרה מקצועית בכל מרכז אסיה כדי להקל על אלפי יהודים להיקלט בארץ. בה בעת סייענו לחלץ יהודים בארצות מצוקה, כמו דושנבה בירת טג'יקיסטן, שבה התחוללה מלחמת אזרחים עקובה מדם, והעלינו לארץ חלק ניכר מיהודי המקום במטוסים שנחתו בתנאים קשים. נושא זה יסופר בהזדמנות אחרת.

"סבתא שלי מתה. אני מבקש שתבוא מהר", התייפח ולודיה בשפופרת הטלפון. אני אומר ביני לביני: מה לי ולסבתא המוסלמית של הנהג שריפוב. למה הוא מתעקש שאגיע לבית סבתו בשכונה המוסלמית. למרות השאלות שהטרידו אותי, ביקשתי מאחד הנהגים שלנו להסיע אותי בדחיפות לבית סבתו המוסלמית של ולודיה.

בדרך לשכונה המוסלמית אני מהרהר בשם משפחתו של 'שריפוב', המצביע על משפחתו המוסלמית המיוחסת, שמקורה כנראה מ'בוכרה-י שריף' – בוכרה האצילה. נכון שהמראה הבהיר של ולודיה הוא יותר סלבי מאשר אוזבקי, אבל בעיר טשקנט, שיש בה למעלה ממאה לאומים שונים המתחתנים זה בזה, הכול ייתכן. הזיווג

הטוטלי הזה הוליד קוקטילים מרתקים.

סוף סוף הגענו לבית סבתו של שריפוב. הרחבה מסביב לבית מלאה עממים שונים – אוזבקים, טג'יקים, טטרים, רוסים ואוקראינים. אף לא יהודי אחד. ולודיה ניגש אלי ובזרועותיו החסונות חיבק אותי ונשק על לחיי נשיקות של נחמה. גם אמו יאנה שריפוב חיבקה ונישקה אותי ואמרה: "תודה לך שבאת. הייתה לנו בעיה גדולה ואתה בטח תדע איך לפתור אותה". לא הבנתי איך אני יכול לסייע בהלוויה מוסלמית.

ולודיה הוביל אותי אל פנים הבית. בארון קבורה פתוח שכבה סבתו, לבושה שמלת קטיפה נאה, שיער ראשה מסורק בסגנון שנות השלושים, עיניה עצומות ופניה מאופרות, שפתיה משוחות בשפתון אדום, ציפורניה המטופחות מרוחות בלק. ליד הנפטרת ישבה יאנה בתה, אימו של ולודיה. עורה בהיר ועיניה מלוכסנות – שילוב אוקראיני עם מאפיינים אוזבקיים. היא לא הפסיקה ללטף את פניה של אמה המתה ומזמן לזמן לשוב וללחוץ את ידי.

"ולודיה", אני אומר במבוכה, "במה אוכל לעזור לכם?"

"אתה רואה את שני האנשים האלה ליד מכסה הארון. הם מנסים מהבוקר ליצור מרצועת בד אחת, שנגזרה מבד התכריך, 'מגן דוד' ולקבוע אותו על הארון והם לא מצליחים".

"למה לכם כמוסלמים 'מגן דוד' בימינו זה סמל יהודי", שאלתי את ולודיה.

"אנחנו יודעים שזה סמל יהודי ולכן רצינו לקבוע 'מגן דוד' על ארונה של סבתא. סבתא שלי היא יהודיה", אומר לי ולודיה לתדהמתי. "בשנת 1941 היא הגיעה עם הוריה מאוקראינה למצוא כאן מקלט. היא נישאה לאוזבקי כדי להציל את המשפחה ממוות. סבי המנוח היה מוסלמי. סבתי היא יהודיה ילידת אוקראינה".

"אם כך", אמרתי לוולודיה, גם אמך יאנה היא יהודיה וגם אתה ולודיה אתה יהודי ולא צריך גיור". יאנה וולודיה גילו לפתע את יהדותם והיו מופתעים.

"אין אפשרות לבנות מגן דוד מרצועת בד אחת", אמרתי לשני האוזבקים. נטלתי מספרים וגזרתי את רצועת הבד שבידם לשני פסים שווים בגודלם ובניתי תוך פחות

מדקה שני משולשים שהיו ל'מגן דויד'.

א יידישע מאמע. גרויסן ייחוס

"בצוואתה ביקשה סבתא להיקבר בבית הקברות היהודי, לא הרחק מהקבר של אמה, היא השאירה כמה מטרים של בד כותנה וביקשה שישמש תכריך. אנחנו לא יודעים לעשות תכריכים ולכן ריפדנו את הארון שלה בבד כותנה שיהיה לה נוח בקבר", אומר ולודיה.

יאנה מלטפת את מצחה של הנפטרת, פורצת בבכי ואומרת שתיים שלוש מילים ביידיש, הזכורות לה מילדותה, מילים ששמעה מאמא ומסבתא: "מאמע. א יידישע מאמע. גרויסן ייחוס", היא אומרת במבטא רוסי כבד. היא חזרה על המילים כאילו היו מנטרה לנשמתה של אמה".

אינני יודע אם זה רק יד המקרה. מן השמים ניתנו ממטרים עזים. שיירת המכוניות עשתה דרכה לבית העלמין האשכנזי של טשקנט. שני פועלים טטרים עדיין חפרו את בור הקבר בתוך הבוץ הצהבהב. הפועלים היו מרוחים בבוץ. מדי עשר דקות הם נטלו את הארון וניסו ללא הצלחה לדחוף אותו לבור הקבר. הארון היה עדיין גדול בכמה סנטימטרים. הבוץ כיסה את הארון כליל. ה'מגן דויד' שלי נראה עלוב ביותר. הגשם זרם, הפועלים הנתונים בתוך מגפיים גבוהים במיוחד המשיכו להתבוסס בבוץ ולערוך ניסיונות. בנעוריי שמעתי על חיבוט קבר. הנה עיניי רואות זאת. חלפה מחצית השעה של ניסוי וטעייה, עד שהארון מצא את מקומו בבור שחת. הפועלים כיסו את הארון בערמות עפר ובוץ. הקהל שהסתתר מתחת למטריות שחורות גדולות לא הוציא הגה מפיו עד אותו רגע. רק אז הניחו בזה אחר זה זרי פרחים על הקבר.

גמילות חסד של אמת – קברן לעת מצוא

השמים נרגעו לרגע קט. מסביב הייתה שתיקה רועמת. אני עומד מול תופעה מיוחדת - אישה יהודיה, שנעקרה בימי השואה מביתה באוקראינה. להצלת משפחתה נישאה לאוזבק מוסלמי כדי לתת חיים למשפחתה והיא מבקשת בצוואתה להיקבר בקבר ישראל. אינני יכול לתת לאירוע זה לחלוף על פניי מבלי לתת לו חותם יהודי כלשהו. ניגשתי סמוך לקבר. הקהל הלא יהודי הקיף אותי ואת הקבר במעגל. לא ידעתי מה לומר ובכל זאת פתחתי ודקלמתי בעברית את 'אשת חיל'. שאני נוהג

לומר בלילות שבת. אמרתי 'קדיש' וקולי הדדה בין מאות המצבות. חשתי כי מאות מתי ישראל הקבורים בבית הקברות הזה עונים אחריי 'אמן'. אמרתי 'אשכבה לאישה' כפי שאני נוהג לומר כל אימת שאני עולה על קברה של אימי עליה השלום. הקהל לא הבין מילה אבל מנגינות בית העלמין שיצאו ממחוזות היגון פעלו עליהם. השמים שבו וטפטפו. ברוסית הצנועה שלי פתחתי ואמרתי:

"דרגי דרוזיה...חברים יקרים... אינני יודע אם זה יד המקרה ואולי לא. היום 9 במאי. יום הניצחון על גרמניה הנאצית. השמים בוכים עכשיו על מותה של אישה יהודיה שהמלחמה מבחינתה נגמרה רק היום. הוריה והורי הוריה מתו כיהודים וגם היא ביקשה למות כיהודיה. הייתה לי הזכות להביאה לקבורה כיהודיה ולומר על נשמתה 'קדיש' ו'אשכבה'. השמים מבכים עכשיו לא רק את מותה אלא גם את הגורל היהודי על האדמה הזאת".

יאנה וולודיה שריפוב חיבקו אותי בחום. יאנה אמרה: "אמי אמרה: כל השנים חייתי כאן כלא יהודיה. בתוך תוכי חשתי את הלב היהודי. אני רוצה למות ולהיקבר כיהודיה... אתה הבאת אותה לקבורה היום כיהודיה...".

רעד אחז בגופי. השמים התמלאו הבזקים של ברקים ובעקבותיהם באו הרעמים, שהתגלגלו כרעמי תותחים בחזית. מראות וקולות של מלחמה ליוו יהודיה למנוחת עולם. כאן המלחמה עוד לא תמה. פתאום ירד שקט והגשם פסק.

משפחת שריפוב עלתה לארץ.

לוח הוקרה למחבר בתום השירות במרכז אסיה

מטעם 'נתיב – לשכת הקשר'

ספרות: בן-ציון יהושע, אוק-יול – דרך לבנה – מסע במרכז סיה, הוצאת משרד
הביטחון, תל-אביב 1997